

ABURAZZOQ SAMARQANDIYNING “MATLAI SADAYN VA MAJMA UL
BAHRAIN” ASARIDA TARIXIY SHAXSLAR TALQINI

Baxromova Maftuna Odiljon qizi

Oriental Universiteti talabasi.

S.Axmedov

Ilmiy rahbar: t.f.f.d. (PhD).

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15624846>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa’dayn va majmua ul bahrayn” asarini tarixiy manba sifatidagi ahamiyati hamda asar muallifining shaxsi va ilmiy faoliyati, asarning yaratilishi tarixi va voqealar bayoni yoritib berilgan. Shuningdek, mazkur maqolada “Matlai sa’dayn va majmua ul bahrayn” asarida keltirib o’tilgan ayrim tarixiy shaxslar haqidagi ma’lumotlarni o’sha davrning boshqa tarixiy manbalariga tayangan holda talqin qilib berilgan.

Kalit so‘zlar: Abdurazzoq Samarqandiy, Chingizxon, Abu Said, Shohrux Mirzo, Mirzo Abulqosim Bobur, Tog‘oy turkon, Ozarbayjon, Samarqand.

Аннотация. В данной статье раскрывается значение труда Абдурраззак Самарканди «Матлай Са’дайн ва Маджма’ул Бахрейн» как исторического источника, а также личность и научная деятельность автора. История создания произведения и повествование о событиях было выделено. Также в данной статье сведения о некоторых исторических личностях, упомянутых в произведении «Матлай Са’дайн ва Маджма’ул Бахрейн», интерпретируются на основе других исторических источников того времени

Ключевые слова: Абдурраззок Самарканди, Чингисхан, Абу Саид, Шахрух Мирза, Мирза Абулкосим Бабура, Тогай Токон, Азербайджан, Самарканд.

Abstract. In this article, the significance of Abdurazzoq Samarkandi's work “Matlai Sa'dayn wa Majmua ul Bahrain” as a historical source, as well as the personality and scientific activities of the author of the work, the history of the creation of the work and the narrative of the events, have been highlighted. Also, in this article, the information about some historical figures mentioned in the work “Matlai Sa'dayn and Majmua ul Bahrain” is interpreted based on other historical sources of that time.

Keywords: Abdurazzoq Samarkandi, Genghis Khan, Abu Said, Shah Rukh Mirza, Mirza Abulqasim Babur, Toghai Tokon, Azerbaijan, Samarkand.

Abdurazzoq Samarqandiy hijriy yil hisobi bilan 12 shabbon 816 (milodiy 7 noyabr, 1413 y) yili bu vaqtlar temuriylar davlatining markaziy shaharlaridan biri bo‘lgan Hirot shahrida tug‘ilgan va 887 jumad ul-oxir oyida (iyul-avgust,1482) shu shaharda vafot etgan. Uning to‘liq ismi Kamoluddin Abdurazzoq, otasining ismi Jaloluddin Is’hoq Samarqandiydur. Abdurazzoq Hirotida tug‘ilganiga qaramay “Samarqandiy” degan nisba bilan shuhrat topganligiga sabab, otasi Jaloluddin Is’hoqning asli samarqandlik bo‘lganligi va yana, taxmin qilish mumkunki, bo‘ljak tarixnavisning o‘zi ham bir necha vaqtlar Samarqand shahrida turganligidir. ¹ Abdurazzoq Samarqandiy “Matlai sadayn va majmua ul-bahrayn” asarini asosan hijriy 872 (1467-1468) –

¹ Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sadayn va majma ul – bahrayn. –T.: Fan, 1969, - 463 b

874 (1469-1470) yillar orasida yozib tamomlagan va 875 (1470) - yil uni yana davom ettirib, shu yilning safar oyida (avgust, 1470) sodir bo'lgan voqealarni ham qo'shib, tugallagan.

Biroq bunday tarixiy asar yozish ishtiyoqi Abdurazzoq Samarqandiyda mazkur yillardagina paydo bo'lgan emas. Uning so'zlariga qaraganda, u hali yoshlik chog'laridayoq "diniy ilmlarni tahsil qilish asnosida" tarix faniga qiziqqan va kitob yozishni orzu qilib yurgan, "ammo bu parda ostida etib, intizorlik niqobidan hech bir vajh bilan yuzaga chiqa olmagan".

Bunga sabab, Abdurazzoq Samarqandiy davlat ishlari bilan shug'ullanib yurgan vaqtlarda temuriylar davlatida o'zaro ichki nizolar avj olganligida bo'lgan.² Asarning nomi "Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qo'shilish joyi" dan anglashilib turganidek Abdurazzoq Samarqandiy o'zkitobini ikki jildga bo'ib tuzgan. Ikki saodatli yulduz (sadayn) va ikki dengiz (bahrayn) dan murod kimlar va qanday tushunchalar ekanligini muallif keltirib o'tmagan.

Shunga ko'ra, tadqiqotchilar tomonidan bu haqda turli fikrlar bayon qilingan. Ulardan xulosa shuki, ikki saodatli yulduzdan murod asarning birinchi va ikkinchi jildlarida nomlari zikr etilgan biri Chingizxon, ikkinchisi Temur avlodlaridan bo'lgan Abu Saidlar (yoki, ulardan ikkinchisi o'rinda "xoqoni said" laqabi bilan mashg'ur bo'lgan Shohrux Mirzo) ikkinchi yarmidagi ikki dengizdan murod esa asarda dastlab Chingizxon avlodidan bo'lgan hukmdorlar haqida gap borib, unga Temurning tarixi ulanib ketishi yoki birinchi jildda Shohruxning taxtga o'tirishi bilan boshlanishi va bu ikki shaxsning hukmdorlik tarixi bir-birining davomi ekanligini uqdirib o'tishdir.³

Bu fikrlarni asar mazmuni bilan taqqoslab ko'rilganida, ularning har biri ham ma'lum asosga ega ekanligi oydinlashadi. Ya'ni, "Matlai sadayn" ning birinchi jildida qisqa tarzda bo'lsa ham Chingizxon avlodidan bo'lgan Eron hukmdori Abu Said (1316-1335) haqida ham gap borib²⁸, so'ng uning vafoti yili tug'ulgan (1336) Temur tarixi boshlanadi va umuman, bu jildda 704 (1304) yildan – 807 (1405) - yilgacha O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Ozarbayjon, qisman Hindiston va boshqa mamlakatlar tarixiga oid ma'lumotlar keltirilgan.⁴ Tarixiy voqealar bayoni Temurning 17-shabbon 807 (18 feral, 1405)- yili O'trorda vafot etganligi, uning nabirasi Halil Sultonning Samarqand taxtiga o'tirganligi va shu orada sodir bo'lgan taxt uchun kurashlar bayoni bilan tugallanadi. Ikkinchi jildda esa muallif bosh so'zida Temurning avlodlari haqida so'zlamochi ekanligini aytib, voqealar bayonini Shohruxning Hirotda taxtga o'tirgan vaqtidan (mart, 1405) boshlaydi. So'ng, u Shohrux vafotidan keyin (1447) hukmronlik qilgan temuriylar: Mirzo Abulqosim Bobur (1452-1457), Abu Said (1451-1469) va boshqa shu orada taxtga o'tirgan, ammo hukmronliklari ko'pga bormagan shahzodalardan so'zlab bo'lgach, Husayn Boyqaroning Hirotda ikkinchi marta 875-yil safar oyida (1470 yil, avgust) taxtga o'tirishi haqidagi ma'lumotlar bilan asarni tugatadi.⁵

Temuriylar davri tarixini o'rganar ekanmiz, Amir Temurning vafotidan so'ng parchalanib ketgan saltanatni o'zining tadbirkorligi, dono siyosati bilan qayta tiklashga muvaffaq bo'lgan shaxs Shohrux Mirzo ekanligini ko'ramiz. Shohrux Temurning to'rtinchi, kenja o'g'li bo'lib, 779-yil 14-robbiul soniy (1377-yil 20-avgust) payshanba kuni tug'ulgan. O'sha davrning

² Inrohmov N. Ibn Batuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. – T: Sharq.1993. – 103 b.

³ Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sadayn va majma ul – bahrayn. –T.: Fan, 1969, - 480

⁴ Alisher Navoiy. Majolis un – nafois. – T. 1960.

⁵ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T.: O'zbekiston, 1996 – 526 b.

mashhur tarixnavislari Abdurazzoq Samarqandiy hamda Xondamirlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, uning onasi Tog'oy turkon og'a Sohirqironning xos kanizlaridan bo'lgan. Keyinchalik, Amir Temur uni o'z nikohiga olgan. Ayrim rivoyatlarga ko'ra, bu hushxabarni Amir Temurga u Shatranj o'yini bilan mashg'ul bo'lib, qo'lini "rux" donasiga boqqanda eshitgan va shu sababli miyig'ida kulib, ismi "Shohrux" bo'lsin degan ekan. "Matlai sadayn" da keltirib o'tilgan ushu ma'lumotni Ibn Arabshoh (1389-1450) ham o'z asarida keltirib o'tadi.

Shohrux Mirzo otasi Amir Temur an'alarini davom ettirib, ilm-fan va madaniyat rivojiga kuch g'ayratini sarfladi: Shohrux davrida Hirot shahrida qadim vaqtlardan beri usti yopilmay qolib, bozor ahli gard-u g'ubor ham yog'in yog'ishidan ko'p zaxmat tortib kelayotgan shahar

bozorlarini buzib tashladi va yangidan ganch va pishiq g'ishtdan bozorlar ko'tardi hamda oliy toqlar qurib ustini yopdi. Chorsuni o'rnashishi: to'rt tarafi barobar, to'rtburchak shaklida bo'lib, mavzelnari sarasi bo'lmish Hirot markazida joylashgan.⁶ Shohrux Mirzo yosh bo'lsa ham tadbirli yigit edi. Katta xotini Milkat og'oni Umarshayx Mirzodan tug'ilgan o'gli Iskandar Mirzo bilan Farg'ona vodiysini boshqarishga yubordi. Yana bir xotini To'tiniso begim o'g'li Ibrohim Mirzo bilan Buxoroda yashay boshladi. Samarqandning mashhur Bog'i Dilkushosi Ulug'bek va Gavharshod begim ixtiyorida qoldi. Samarqand poytaxt bo'lgani uchun Shohrux Mirzo ham ko'proq shu yerda bo'lar va Gavharshod begim bilan Bog'i Dilkushoda yayrab istiqomat qilar edi. Begim hayotining shu vaqtgacha bo'lgan eng shodon kunlari Samarqandda, Bog'i Dilkushoda o'tdi.⁷ Shohrux Mirzo Gavharshod begimni davlat ishlariga yaxshi tushunadigan aqlli va ma'rifatli ayol sifatida ham yaxshi ko'rar, ba'zi murakkab muammolarni hal qilishda begimning maslahatini olar edi. Shohrux davrida o'z zamonasining nodir asarlari yig'ilgan kutubxona mavjud edi.

Bu kutubxonaning dong'i butun dunyoga taralgan edi. Shu jumladan, Misr sultoni Sulton Chaqmoq Xurosonga maxsus elchilar yuborib, Shohrux kutubxonasida besh nodir asarni: Shayx Abu Mansur Moturidiyning "Ta'viloti ahli sunna", Imom Fariduddin "Tafsiri kabir", "Sharhi Talhisi Jome", Mavlono Alouddin Pahlavonning "Sharhi Kashshof" asarlarini sovg'a tariqasida berishini iltimos qiladi. Nodir aql egasi bo'lmish Shohrux ushbu asarlarni kutubxonadagisini emas, balki ulardan yangidan nusxa ko'chirilgan variantini yuborishini buyuradi.

Bu esa nodir asarlarni yo'qolib ketish xavfini kamaytirar edi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi tarixini yoritishda o'sha davrda yozilgan tarixiy asarlar mavjud. Lekin ular orasida Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sadayn majma ul-bahrayn" asarida keltirilgan bir qator tavsilotlar boshqa muallifning asarlarida uchramaydi. Ushbu asarda ko'rsatilishicha Amir Temurning Old Osiyoga qilgan "besh yillik yurish"i paytida, qo'shin G'arbiy Eron va Iroqda turganida, hijriy 796-yil jumadiy ul-avvalning 19-sanasi (milodiy 1394-yil 22-martida) Temurning 17 yashar kichik o'g'li Shohrux Mirzoning lashkar o'g'ruqida, Sultoniya (janubiy Ozarboyjonda) turgan xotini Gavharshod Og'a ko'z yorib, o'g'il ko'radi.⁸

⁶ Ulug'bek Muhammad Tarag'ay. To'rt ulus tarixi. –T.:Cho'lpon.1994. – 352 b

⁷Xondamir. Habib us-siyar. – T. 1941

⁸Hofiz Abro'. Zubdat ut- tavorix. – T. 1963

Bu payt Iroq Jazirasida endigina zabt etilgan Morden shahri bo'sag'asida turgan Temurga 17-aprel kuni chopar kelib, baxtli voqea haqida habar yetkazadi. Yangi tug'ilgan bolaga katta bobosining nomi bilan Muhammad Tarag'ay ismi beriladi. Lekin, uning bobosi alohida mehr bilan "Ulug'bek" deb atayvergani uchun uning asosiy ismi Ulug'bek bo'lib qoladi.

Temur Ulug'bekni tarbiyalashni o'zining bosh xotini Saroymulkxonumga topshiradi. Agar Temuriylar davridagi qo'shni mamlakatlar bilan olib borilgan aloqalarga to'xtalinsa, Shohrux Mirzo ham, uning o'g'li Ulug'bek ham bu boradagi Amir Temurning siyosatini davom ettirgan deb bimalol ayta olishimiz mumkin. Shohrux Mirzo tomonidan mamlakatdagi o'zaro ichki nizolarga nisbatan barham berishi natijasida temuriylar davlati bilan qo'shni mamlakatlar orasida iqtisodiy (savdo- sotiq) munosabatlar, madaniy va siyosiy aloqalar avj oldi. Faqat "Matlai sadayn" dagi ma'lumtlar bilan cheklanib, xulosa chiqarganimizda ham, aytish mumkinki, XV asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo bilan Rum (Kichik Osiyo), Misr, Hindiston hamda Xitoy mamlakatlari orasida 34 kun aloqalar yo'lga qo'yilgan edi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, "Matlai sadayn" da keltirilgan tarixiy ma'lumotlarning aksar qismini siyosiy voqealar tashkil etib, ijtimoiy munosabatlar, madaniy ko'rinishlar va ijtimoiy ahvolga oid so'zlar ko'pincha, u yoki bu hukumdorlarning faoliyati, davlat boshqarishdagi tadbirlarini ta'riflash bilan bog'liq holda bayon qilingan. Bundan tashqari, Abdurazzoq Samarqandiy o'z asarida aytib o'tganidek, Shohrux va uning avlodlari tarixidan so'zlashni maqbul qo'yganligi asarda XV asr birinchi choragidagi O'rta Osiyo va O'rta Sharq mamlakatlarida sodir bo'lgan umumiy siyosiy ahvolning yoritilishi tarziga ham ta'sir ko'rsatgan.

Aksar hollarda, hayotini Shohrux va uning avlodi xizmatida – temuriylar davlati markazida o'tkazgan Abdurazzoq Samarqandiy, shu markaziy davlat manfaatlarini ilgari surgan.

Uning uchun temuriylar davlatining Temur barpo etgan miqyosda butunligi siyosiy voqealar orasida birinchi o'rinni egallagan. Biroq, shunday bo'lsada, Abdurazzoq Samarqandiyning o'z davri siyosiy ahvoliga mualliflarning fikrlarini taqqoslab, obyektiv xulosa chiqarish, hozirgi zamon tarix fani uchun alohida qimmatga ega. Shu bilan birga, e'tirof etish kerakki, "Matlai sadayn", aksar hollarda, boshqa manbalardan ko'ra ba'zi ustunliklarga egadir. Negaki, uni yozgan Abdurazzoq Samarqandiy asarda tilga olingan voqealarning deyarli barchasini zamondoshi va o'z mavqeyiga binoan shohidi ham bo'lgan hamda uning Shohrux nomidan so'zlab, ba'zi shahzodalarga qarata aytgan nasihatimiz eslatmalarini ham ko'rishimiz mumkun. O'rni kelganda, shuni aytib o'tishimiz mumkinki, "Matlai sadayn" da 1304-1470 yillar orasida jami 166 yil mobaynida sodir bo'lgan voqealar bayon qilingan. Abdurazzoq Samarqandiy esa 1413 yili tug'ulib, 1482 yili vafot etgan. Demak, u o'zi yashagan davrdan oldingi yillarda sodir bo'lgan tarixiy voqealarni yoritishda boshqa manbalarga asoslangan.

Abdurazzoq Samarqandiy haqida zamondoshlari keltirib o'tgan ma'lumotlarga, shuningdek, "Matlai sadayn"dagi ma'lumotlarga tayanib shuni aytishimiz mumkinki, bu manbalardan eng asosiysi XV asr I choragining mashhur tarixnavis va geograf olimi Hofiz Abro'ning "Zubdat ut- tavorixi Boysung'uriy" nomli asari bo'lgan.

Umuman olganda, Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sadayn va majma ul-bahrayn" asari unda jamlangan tarixiy ma'lumotlarning nodirligi va ishonchliligi bilan temuriylar davrida va undan keyin bitilgan asarlarga nisbatan o'zga xos ravishda muhim hamda qimmatlidir.

“Matlai sadayn” da nomi zikr etilgan elchilar faoliyati ham, o‘sha davrning boshqa manbalariga tayangan holda yoritib berildi. O‘ylaymizki, mazkur risola orqali temuriylar davri manbalarini o‘rganish taraqqiyotiga, ma‘lum darajada bo‘lsa ham hissa qo‘shildi.

Abdurazzoq Samarqandiyning mazkur asarini to‘laqonli tadqiq qilib borish bilan temuriylar davlati haqida to‘laqonli bo‘lgan yangidan – yangi ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz.

Fikrimizcha, temuriylar davri manbalarini o‘rganish va tadqiq qilish mezonini insoniyat taraqqiyotining umumbashariy qadriyatlari va madaniy – ma‘rifiy merosi asosida olib borilmog‘i va har bir davr, har bir inson ma‘naviyatini shu mezon asosida baholanmog‘i lozim. Ana shu nuqtai nazardan olganda temuriylar yaratgan qadriyatlar, xususan, Amir Temur, Shohrux Mirzo, Mirzo Ulug‘beklarning yaratgan boy ma‘naviyati buyuklikka, ayni paytda, manguqlikka daxldordir. Darhaqiqat, buyuk Temur va Temuriylarsiz tariximiz, o‘tmishimiz – qorong‘u, osmonimiz tund bo‘lib qolishi, shubhasiz.

REFERENCES

1. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sadayn va majma ul – bahrayn. –T.: Fan, 1969, - 463 b
2. Alisher Navoiy. Majolis un – nafois. – T. 1960.
3. Ibn Arabshoh. Ajoyib al – maqdur fi tarixi Taymur. –T: Mehnat.1992. – 328 b.
4. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. – T: O‘zbekiston, 1996 – 526 b.
5. Ulug‘bek Muhammad Tarag‘ay. To‘rt ulus tarixi. –T: Cho‘lpon. 1994. – 352 b
6. Xondamir. Habib us-siyar. – T. 1941
7. Sharofiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma Sharq, 1997. – 384 b.
8. Hofiz Abro‘. Zubdat ut- tavorix. – T. 1963